

Opponensi vélemények

ÁGH ATTILA

Molnár Miklós könyve jelentős tudományos alkotás. Az utóbbi évek legaktuálisabb témáinak egyikét bontja ki nagy alapossággal, a civil társadalom szerepét a demokratikus átmenetben és előkészítésében. A könyv hatalmas tudományos anyagot dolgoz fel, nagyon sok adat szakszerű feldolgozására épül és a szakirodalom kiváló ismeretéről tanúskodik. Molnár Miklós könyvével igen rangos tudós tér haza a magyar tudományosságba. Megtisztelő számomra, hogy az alábbiakban jelentős művével kapcsolatban néhány kritikai szempontot felvethetek, amelyek nem vonnak le a könyv jelentőségéből.

Először is, úgy tűnik, a szerző határozatlan marad Közép-Európa elméleti státusát illetően, és ez kifejeződik a szóhasználatban is. Szándéka szerint Közép-Európa sajátosságát hangsúlyozza, és gyakran ezt a terminust alkalmazza, azonban többnyire, vagy legalábbis igen sokszor visszatér ugyanezen országok kapcsán a Kelet-Európa szóhasználatához, s ezzel a nagy elmélet kísértéséhez Európa keleti fele, a volt szocialista országok kapcsán, mintha ezek valamilyen módon mégiscsak homogének lettek volna (lásd Hankiss könyve címének fordítását, hol Közép-Európát, hol Kelet-Európát alkalmazza, például a 214. és a 335. oldalon).

Másodsor, vizsgálata középpontjába a szerző a demokratikus átmenetet állítja, ezt jelzi a könyv címe is, mégis a könyv nagy része a második világháborút közvetlenül követő évekről, az „államszocialista átmenetről” szól, s nem annyira az 1989 előtti vagy körüli időkről, s ezeket tárgyalva is mindig visszatér a korábbi időszakhoz.

Harmadszor, a közép-európai átmenetet ígérve a szerző egyedülálló erővel mutatja be ugyan a lengyel és magyar fejlődés párhuzamait (a csehszlovák fejlődést is, noha ez kevésbé kidolgozott), de egyfelől igen gyakran nem tud ellenállni annak a csábításnak, hogy a „különös” helyett, amely a könyve nagy értékét adja, az „általános” (az államszocializmus) elemzésébe fusson át, ami már más vizsgálatot (is) ígé-

nyel(het)ne, más szakirodalommal stb. A magyar–lengyel párhuzam és ellentét igen termékeny nézőpont, de helyenként, fontos kérdésekben a szerző álláspontja nem eléggé világos. Ilyen például a könyv végén a Szolidaritás szerepe, a szerző nem dönti el, hogy végül is előnye vagy hátránya-e a magyar fejlődésnek, hogy nem volt hasonlóan nagy mozgalom nálunk, s ha is-is, akkor milyen érvek szólnak az előnyök, illetve a hátrányok mellett.

Negyedszer, a könyv a francia világ óriási szakirodalmát vonultatja fel és abba építi bele nagy szakértelemmel elemzéseit. Amennyire innen egyáltalán belátható, munkája minden bizonnyal nagymértékben hozzájárult a magyar és lengyel átmenet jobb megismertetéséhez és megértéséhez a francia világban. Szinte teljesen hiányzik azonban az angolszász szakirodalom (a német is), a maga ugyancsak igen gazdag problematikájával, jelentős — köztük magyar származású — szerzőivel, mind az elmúlt ötven év, mind pedig az utóbbi három év tematikáját átfogó feldolgozásával.

Ötödször, a hivatkozott magyar szakirodalom és adattár gazdag és sokrétű, de azért kissé hiányos és véletlenszerű. A szerző joggal emeli ki Hankiss és Szelényi munkásságát, de nem használja fel Hankiss idézett könyvét, gazdagon dokumentált részeit, például amikor leírja a civil társadalom „demobilizációját” a negyvenes évek végén, mint ahogy Szelényi munkásságát sem a magyar osztályszerkezet átalakulásának bemutatásában stb., stb.

Végül, ahogy a szerző maga is megjegyzi, a doktori értekezés *Tézisei* nem a könyv ismertetésére szolgálnak, hanem a civil társadalom koncepciójának aktuális kifejtésére irányulnak, voltaképpen a könyv folytatását jelentik. Ebben az értékes elméleti fejtegetésében is azonban Közép-Kelet-Európa terminus bukkan fel Kelet-Közép-Európa helyett, de nagyon erőteljesen kirajzolódnak a különböző alternatívák, a visszaállamosodás és a civil társadalomra épített fejlődés eltérő perspektívái az új demokráciában, és a szerző igen színvonalasan reflektál a civil társadalomról folytatott vitákra és könyvének a nemzetközi irodalomban megfogalmazott kritikájára.

Összefoglalóan hangsúlyozottan szeretném megismételni, hogy a szerző rendkívül bonyolult és szerzteágazó témát dolgozott fel, amelynek megközelítése a gyors változások miatt szinte állandó elméleti készenlélet és megújulást igényelt. Ezt a nagyon nehéz elméleti feladatot általában igen sikeresen oldotta meg, nemzetközileg is kiemelkedő munkát alkotva, amely — doktori értekezésnek benyújtva — hivatalosan is megérdemli a tudományos elismerést. A magam részéről Molnár Miklós értekezését határozottan javaslom a tudományos vita lefolytatására és a szerzőnek a tudomány doktora cím odaítélését.

LITVÁN GYÖRGY

Molnár Miklós doktori értekezésésként benyújtott munkája francia nyelven jelent meg Párizsban, a Presses Universitaires de France kiadásában, *Le démocratie se lève à l'Est. Société civile et communisme en Europe de l'Est: Pologne et Hongrie* címen, 1990-ben. Az évszám már önmagában is jelzi a témaválasztás merészségét s még inkább a vállalkozás nagyságát és az elvégzett hatalmas munkát, ha tekintetbe vesszük, hogy e közel 400 oldalas, legalább 30 ív terjedelmű könyv nem kevesebbre vállalkozott, mint az 1989-ben végbement, illetve tetőzött kelet-európai változások nyugat-európai bemutatására, magyarázatára és — mindenekelőtt — tudományos elemzésére.

Bizonyos, hogy e tekintetben a legelsőnek megjelent komoly és tudományos igényű munkák egyikével van dolgunk. A témaválasztás érdeme, hogy a munka korunk legaktuálisabb kérdéseivel, a legközelebbi múlt, s szinte a jelen fejleményeivel foglalkozik, méghozzá nem a publicisztika, hanem a történeti és politikatudományi közelítés és elemzés szintjén. Miközben az események felgyorsulása, a kelet-közép-európai kommunista rendszerek összeomlása természetesen őt is, mint mindenki más, váratlanul érte, s a változás üteme és mértéke a szerző által végzett anyaggyűjtés heroikus gyorsasága ellenére is elkerülhetetlenül túllépett, mintegy átcsapott a munkán, ez a körülmény sok tekintetben kockázatosná teszi az elemzést, de egyben fokozza is a folyamattal szinte egyidejű feldolgozás értékét.

A *Tézisek*ben a szerző maga is felteszi a kérdést, vajon mennyit ér munkája az új megvilágításban? Helytálló-e mint hosszú távú társadalomtudományi elemzés?

A szerző mintegy tíz éven át foglalkozott a civil társadalom és a pártállam viszonyával. Ez a stúdium azonban lényegében szervesen nőtt ki korábbi munkásságából, mely Marx és Engels felfogásától kezdve az 1956-os magyar forradalom és Nagy Imre történelmi szerepén át a magyar kommunista mozgalom hatévtizedes történetéig, mindvégig a marxista szocializmus története és mélyülő válsága körül forgott.

Molnár Miklós, miután a magyar forradalomban szerzett személyes tapasztalatok után évtizedeket szentelt a közép-kelet-európai, s különösen a magyar és a lengyel kommunista rendszerek megfigyelésének és összehasonlításának, ahhoz a feltevéshez jutott el, hogy a rendszerek eróziójának egyik vagy éppenséggel legfőbb közös okozója az a civil társadalom, amelyet a pártállam sem megsemmisíteni, sem pedig a maga társadalmi rendjébe beilleszteni nem tudott.

Ezt a relációt és a felbomlásnak ezt a folyamatát a szerző előbb a klasszikus elméleti szociológia, majd a nyugati és keleti politikatudományi és történeti irodalom, valamint a publicisztika és a statisztikai és igazgatási adatok birtokában vizsgálja. Jól értékesíti széles körű — keleti és nyugati — nyelvismeretét, s így nemcsak az elsők között, hanem a szakirodalomban megszokottnál szélesebb és szilárdabb tényanyagra alapozva írhatta meg könyvét a nagy átalakulás eredetéről és menetéről.

Erőssége a munkának a történeti és a politikatudományi szempontok és elemzési módszerek kombinálása. A szerző a történeti folyamat viszonylag részletes leírásából és elemzéséből indul ki, s ebből vonja le politológiai és politikai következtetéseit, alkotja meg véleményét a különböző politikai és uralmi modellekről.

Így mindenekelőtt bemutatja a kelet-európai, szovjet irányítású sztálini modell kialakítását a térség országaiban, a civil társadalom ezzel párhuzamos felszámolását, majd a Sztálin halála után kezdődő lassú olvadást és reformkorszakot, a lengyel és a magyar 56-ot, végül pedig a gomulcai és kádári modellek kialakulását a két vizsgált országban.

Molnár Miklós kiválóan ismeri s a lényeges mozzanatokot kiemelve ábrázolja és hasonlítja össze ezt a két — közös vonásai ellenére is jelentősen különböző — történeti folyamatot. Ennek során azonban, mai szemmel és mai ismereteink szintjéről nézve, némely tekintetben túl enyhén sőt — a nyolcvanas évek elejéig — egészében is lényegében pozitívan ítéli meg a Kádár-korszakot, s vele a névadó szerepét.

Nyomban hansúlyozni kell, hogy ez az értékelési különbség természetesen adódik az időpont-különbségből. A könyv e része még a rendszerváltás előtt íródott — ráadásul a helyszíntől távol —, amikor még sem az adósságállomány vagy egyéb súlyos gazdasági adatok, sem az 1956 utáni megtorlás adatai nem voltak teljesen ismertek. A kádári rendszer belső korhadtsága s ennek számos tartós morális következménye is csak később, a bukás után bontakozott ki a politikai elemzők előtt. Végül, de nem utolsó sorban, nem ismerhette a szerző azokat a szigorúan zár alatt tartott pártdokumentumokat, amelyek az övétől eltérő megvilágításba helyezik Kádár János szerepét mind a Rajk-ügyben, mind az 1957–58-as megtorlások s különösen Nagy Imréék sorsa vonatkozásában.

A Rajk-ügyben Kádár korántsem holmi „közvetítői” szerepet kapott, mint a szerző feltételezi (196. old.), hanem éppenséggel előretolt, valószínű politikai hóhérszerepet vállalt — vagy kényszerült vállalni, amint ez az MDP Központi Vezetőségének 1949. júniusi és szeptemberi ülésein általa tartott főreferátumokból, valamint a pártarchívum mélyéről Hajdu Tibor érdeméből nemrég előkerült vallatási jegyzőkönyvből kitűnik.

Az MSZMP Központi Bizottságának a közelmúltig ugyancsak zárolt jegyzőkönyvei szintén nem hagynak kétséget afelől, hogy 1956 novemberétől kezdve miként változott és élesedett Kádár hangja Nagy Imre és társai szerepének és a felelősségrevonások szükségességének megítélésében, egészen az ún. régi ellenforradalmi elemek tömeges és statáriális úton történő kivégzésének követeléséig.

A lakosság megfélemlítésével, a magyar társadalom belső szolidaritásának megtörésével Kádár és pártállami kormányzata újabb, súlyos csapást mért a Rákosi-korszakban már végveszélybe került magyarországi civil társadalomra, illetve létfeltételeire. Nehéz lenne megmérni vagy akár felbecsülni, hogy a civil társadalom túlélése és kibontakozása szempontjából mi volt a nagyobb: az ekkor okozott ártalom vagy az a

közvetett segítség, amit a hatvanas évektől kezdve a rezsim fokozatos és viszonylagos liberalizálódása jelentett. Kétségtelen ugyanis, hogy az 1989-es nagy átalakulás előtti két-három évtizedben a különlegesen erős katolikus egyházak és munkásmozgalmak révén kivételes helyet betöltő Lengyelország mellett Magyarországon létezett és fejlődött leginkább a civil társadalom az egész közép-kelet-európai térségben.

Az értekezés gyanánt benyújtott munka legfőbb érdeme és újszerűsége éppen abban áll, hogy nem csupán elvi síkon, hanem a maga konkrét történetiségében és napi valóságában vizsgálja a civil társadalom együttélését és küzdelmét a posztstálinista hatalmi rendszerrel és államgépezettel. Mégpedig minden fontos területen: a gazdaság átalakulásában, az érdekvédelmi szervezetek és törekvések megjelenésében, a családi és magánszférában, az egyházak működésében, sőt, még a kommunista pártok átalakításában is.

Tény, hogy megkezdődött — legalábbis egyes országokban és bizonyos meghatározott szférákban — a totalitárius hatalom által „államosított társadalom” visszavétele. De a történelem végül is nem tudta egyértelműen tisztázni, hogy a civil társadalom léte összefér-e a szocialista pártállammal (ennek persze messzemenően megreformált, liberalizált válfajával), vagy pedig hosszabb távon e két struktúra összeegyeztethetetlen, s talán éppen a civil társadalom életereje ásta alá és vitte végromlásba a kommunista rendszert.

Ez a kérdés azonban elvezet, illetve visszavezet a civil társadalom fogalmi problémájához. A szerző behatóan foglalkozik ezzel a munka elején, s visszatér rá a *Tézisek* ben is. Itt világosan leszögezi, hogy „a civil társadalomról szóló értekezések fő irányához csatlakozva, annak liberális demokrata változatát alkalmazta. Az emberi jogok és az egyén autonómiája játssza a főszerepet. Felfogása szemben áll ... szemben az állam és a társadalom »egyesítésének« utópiáival”.

A civil társadalom fogalmát a szakirodalom és a szélesebb értelmiségi köztudat is általában élesen elkülöníti nemcsak az államhatalomtól, hanem a „politikai társadalomtól” is. A közelmúlt kelet-európai átalakulásai során azonban ez az elkülönítés nem látszott tarthatónak. „Arra számítottunk — írja Kende Péter a *Commentaire* című folyóiratban a Molnár-könyvről szóló recenziójában —, hogy ki fog bontakozni a bolsevizmus béklyóiból végre kiszabadult civil társadalom, s ehelyett: újra megjelent a »nemzet!«.” Kende szerint még Magyarországon is, ahol pedig a társadalom viszonylag a legnagyobb erőfeszítést tette annak érdekében, hogy megkülönböztesse magát a rezsimtől, olyan szférák alakultak ki, ahol a civil társadalom átalakul *politikai* társadalommá.

Ebből adódik a téma bizonyos kettőssége, amelyet Kende Péter a könyv fő címének és alcímének eltérő mondanivalójában próbál tetten érni. Eszerint a munka eredeti célját és koncepcióját a civil társadalom és a kommunizmus viszonyát firtató alcím fejezi ki, míg a főcím a hirtelen politizálódott civil társadalom mindenki számára váratlan, s a kommunizmust elsöprő, a demokrácia felülkerekedését hozó győzelmét jelzi.

Molnár Miklós ezt a kettősséget azzal kívánja feloldani, hogy a civil társadalom mibenlétét, ha nem is önkényesen, de szűkíthetőnek és tágíthatónak fogja fel. Téziseiben is a civil társadalom „önálló dinamikájáról” szól, majd kritikusaival folytatott vitájában egyértelműen kijelenti, hogy „kezdettől fogva (a civil társadalom) szélesebb, a politikai térségbe átnyúló felfogásához” tartotta magát.

Kérdésesnek látszik azonban, lehet-e ily módon elmosni vagy akár áthidalni a társadalom politikai és politikamentes szférái közti különbséget. Mert ha létezik is — természetesen — összefüggés és átjárás a kettő között, elég nyilvánvaló, hogy egyes kelet-európai kommunista rendszerek viszonylagos humanizálását és lassú erózióját nem a bátran, elszántan politizáló, de csekély hatósugarú ellenzéki csoportok idézték elő, hanem a civil társadalom túlélő maradványai és új hajtásai, valamint az az erő, amit maga a szerző „strukturálatlan társadalmi behatásnak” nevez. Vagyis jórészt olyan erők és tényezők, amelyek nem kívánták vagy tudták politikai síkon megkérdőjelezni vagy támadni a fennálló rendszert, csupán a maguk életterét, anyagi, szellemi, társadalmi, mozgási életlehetőségeit védelmezték vagy próbálták bővíteni, tágítani.

De a mai helyzet is azt látszik bizonyítani, hogy a kelet-európai civil társadalom ennyi volt, és nem több (az igazi Kelet-Európában pedig ennél is kevesebb). Amennyiben ugyanis igazi hatalmat tudna a hatalommal szembeállítani, nem lennének a tanúi a szerző által is aggodalommal említett „vissza-államosodási” folyamatnak vagy legalábbis jeleknek, s a civil társadalom esetleges újbóli visszaszorulásának „a szabadság kis köreire”.

Ez a civil társadalom a jelek szerint rendszertől függetlenül képes arra, hogy a politikai és hatalmi szélsőségeket távol tartsa magától vagy megghiúsítsa, de nem elég erőteljes, tagolt és szervezett vagy politikusként ahhoz, hogy egy igazi, nyugati típusú demokrácia bázisa és biztosítéka lehessen. Félig ki van szolgáltatva a mindenkori hatalomnak.

Ezzel azonban nem kapunk magyarázatot a változás, a rendszerváltás okára vagy okaira. A hiteles leíráson túlmenő, egzakt és vitathatatlan magyarázat persze aligha lehetséges. De a szerző joggal és okkal teszi meg a könyvet összegező fejezet mottójául Raymond Aron megállapítását, amely szerint „a kompromisszum demokratikus szelleme halálos veszedelmet jelent egy monopolisztikus párturalomra” (353. old.). Aligha tekinthető véletlennek, hogy Kína, Észak-Korea és Vietnam, valamint Kuba az a négy ország, ahol még ma is áll a kommunista diktatúra.

A fokozatos engedményeket és reformokat természetesen valami kikényszerítette a posztstálinista rendszerekből, s ebben — a gazdasági ellehetetlenülés mellett — nagy szerepe volt a civil társadalomnak. De a fordulat lezajlásának módja — Romániában vagy Bulgáriában is, ahol a legkevésbé lehetett akár civil társadalomról, akár demokratikus ellenzékről beszélni — kétségkívül a „politikai társadalom”, más szóval a nemzet váratlan megjelenésére utal. S ezt látszanak megerősíteni a térség politikai és társadalmi arculatának az utóbbi két évben megmutatkozott, csaknem mindenütt azonos vagy hasonló vonásai.

Ez az időszak azonban, természetesen, már végképp kívül esik az értekezés keretein. Az itt felvetett és vitatott kérdésekre, ha egyáltalán, csak bizonyos idő múltán, nagyobb történelmi távlatból kaphatunk teljesebb vagy biztosabb választ.

Molnár Miklós munkája, az adott időpontban, maximális anyag- és helyzetismerettel s kiváló problémaérzékenységgel közelítette meg és dolgozta fel tárgyát. A civil társadalom és a kommunizmus viszonyának, valamint az egypártrendszer bomlásának és bukásának vizsgálatával igen sok új anyagot tárt fel, elvileg új eredményekhez jutott, s interdiszciplináris módszerével mind a jelenkortörténet, mind a politológia széles szakterületeit gazdagította.

Mindezek alapján Molnár Miklós munkáját, amely véleményem szerint teljes mértékben megfelel az akadémiai doktori értekezéssel szemben támasztott követelményeknek, tisztelettel elfogadásra ajánlom a Bíráló Bizottságnak, valamint a Tudományos Minősítő Bizottságnak.

1992. január 31.

SZELÉNYI IVÁN

A „civil társadalomnak” a 18. században megalkotott, csaknem egy évszázadon keresztül a társadalomtudományi viták középpontját alkotó, majd a szellemtörténelem süllyesztőjébe került fogalma az 1970-es évek közepén jelent meg ismét a társadalomfilozófusok, politikatudósok és szociológusok szótárában. Amint Molnár Miklós *Le démocratie se lève à l'Est* címen a Presses Universitaires de France-nál 1990-ben már nyomtatásban is megjelent úttörő munkájában kimutatta: a fogalom újrászületésének és másodvirágzásának sajátossága, hogy a „civil társadalom” jelenségéről ez alkalommal Közép- és Kelet-Európában kezdnek először írni. Keleten születik a fogalom újjá s innen indul nyugati hódító útjára. „A fejlett nyugati demokráciákban többé-kevésbé túlhaladott ez a koncepció — írja a szerző —, s ha nem került végleg lomtárba, az elsősorban éppen kelet-közép-európai revalorizációjának köszönhető.”

Molnár Miklós könyve, melyet most doktori disszertációként értékelünk, megítélésem szerint a politikatudományi irodalom eddig legnagyobb szabású és legsikeresebb kísérlete annak bemutatására, hogy a civil társadalom fogalma mennyire hasznos az államszocializmus kései korszakának, felbomlásának az elemzéséhez.

A könyv bravúros teljesítmény több szempontból is.

A civil társadalom fogalma a modern társadalomtudomány legkevésbé tisztázott koncepciói közé tartozik. A fogalom többértelmű, értékelő, ideologisztikus és analitikus elemei egymástól nem világosan elhatároltak. E kiváló könyvben Molnár Miklós nagy gonddal elemzi a civil társadalommal foglalkozó különböző szövegeket a 18. század szerzőitől

korunk társadalomtudósainak írásaiig s a legtöbb e témakörrel foglalkozó szerzőnél világosabb fogalomrendszert sikerül kimunkálnia.

A könyv bravúros teljesítmény gazdagságát tekintve is. A csaknem négyszáz nyomtatott oldalas szöveg áttekinti a magyar és lengyel legújabbkori politikátörténetet a második világháborútól napjainkig. A szerző nemcsak a magyar, hanem a lengyel nyelvű irodalmat is jól ismeri s nagy kompetenciával értékeli a francia és angol szakirodalom tükrében.

Opponensi véleményem célja, hogy a könyvet elhelyezze a tágasabb szakirodalomban, értékelje, hogy e mű mivel járult hozzá a közép-európai társadalmak megismeréséhez. Lehetséges persze, hogy a könyv egy kutatási tradíció utolsó fejezete, mintegy pont a mondat végén. Nem lehet kizárni annak a lehetőségét, hogy az államszocializmus széthullása, a kelet- és közép-európai országok polgári társadalmakká való átalakulása ismét redundánssá teszi a civil társadalom fogalmát. Molnár Miklós bölcs szerénységgel maga is megállapítja ezt, téziseiben hangsúlyozza hogy „a kiadott könyv a rendszerváltás tényének konstatálásával lezárul, nem tér ki a kivívott demokrácia problémáira... Az új idők és új kutatások természetesen ezt a korszakot is újraértékelik, de sem ez, sem az alig egy esztendő demokrácia elemző vizsgálata nem erre a könyvre tartozik” — írja a szerző 1991 januárjában.

Molnár Miklós könyvének első fejezetei jó áttekintést adnak a civil társadalom fogalmának szellemtörténetéről, amelynek három fontosabb epizódját különböztethetjük meg.

A koncepció a 18. századi francia és angol politikai filozófusok műveiben olvasható első alkalommal. Az úgynevezett kontraktárius, vagyis a politikai elméletük középpontjába a „társadalmi szerződést” állító filozófusoknál a civil társadalom a rendiség alternatívája. A civil társadalom, vagy egyszerűbben: „a társadalom” a szabad egyének önkéntes társulása, s ennyiben kulcsfogalom az állampolgárság és emberi jogok elméletének megalkotásához. A rendiség fölé- és alárendeltséget, aszimmetrikus hatalmi viszonyt tételez ember és ember között. A jog forrása a társadalmon kívül álló „szuverén” uralkodó, akivel szemben az uralomnak alávetettek mint alattvalók jelennek meg. A civil társadalom a népszuverenitás elvére épül s azt tételezi, hogy egymással legalábbis jogi szempontból szimmetrikus viszonyban álló emberek mintegy szabad szerződésben, állampolgárokként szabályozzák a társadalmi rend feltételeit. A születésüktől fogva szabad, egymással egyenlő jogokkal rendelkező polgárok szabad alkuban kialakított szerződéses viszonya a civil társadalom lényegét képező társadalmi rend alapja. A 18. század végén a civil társadalomnak ez az eszménye politikai filozófiai kategória. Nem leíró fogalom tehát, nem arra szolgál, hogy létező társadalmak állapotát jellemezze. Normatív kategória, inkább feladata, hogy kijelölje a célt, az utópiát, a kívánatos, vagy a „jó” társadalmi lét feltételeit, ami felé az emberiségnek haladnia kellene. A civil társadalom a 18. század közepén, végén ténylegesen létező társadalmaknak, a rendiségnek, a hatalmat demokratikus felhatalmazás, társadalmi szerződés nélkül gya-

korló abszolutista államnak vagy uralkodóknak a kritikája. A civil társadalom ennek ellenére a kontraktárius elméletekben nem pusztán etikai kategória. Bár egy még nem létező, hanem inkább csak kívánt állapotot rajzol fel, a kontraktáriusoknak az emberi természetről alkotott felfogásából következően e civil társadalom nem csupán kívánatos, hanem egyben lehetséges is. A civil társadalom, a társadalom sui generis: önmagában is születőben lévő — a kontraktárius teoretikusok úgy vélik, hogy ennek az embrionális formában lévő társadalomnak a valóságos folyamatait extrapolálva jutnak el a civil társadalom eszméjéhez.

A civil társadalom eszmetörténetének második epizódja Hegel és Marx nevéhez fűződik. Hegel jogfilozófiájában Montesquieu civil társadalom fogalmának a bírálataira vállalkozik. Hegel, aki ifjú radikálisként a francia forradalom csodálója volt, bizonyos szkepszissel kezdi szemlélni a francia társadalom fejlődését a 19. század első éveiben, s jogfilozófiájának írásakor az öregedő Hegel kritikusabb az új francia társadalom anarchikus jellegét illetően. Úgy látja, hogy a forradalom utáni francia társadalmat az egymással kibékíthetetlen részérdekek széttagolják. A „société civile”, vagy *bürgerliche Gesellschaft* nem annyira az egymással szimmetrikus viszonyban lévő polgárok szabad társulása, hanem inkább a részérdekeket követő egyének iszapbirkózása. A „société civile” ahelyett, hogy egyenjogú egyének szabad társulása lenne, inkább aszimmetrikus helyzetű osztályok kaotikus küzdőtere. Marx ezt a hegeli gondolatot folytatva adja meg a kegyelemdőfést a civil társadalom fogalmának — legalábbis egy évszázadra. Hegelt követve arra a következtetésre jut, hogy a polgári társadalom osztálytársadalom, melyet partikuláris érdekeket követő s egymással objektíve aszimmetrikus viszonyban lévő osztályok harca jellemez. Amit a civil társadalom teoretikusai „egyenlő polgárok szabad társulásának” véltek, valójában csak a jogi egyenlőség látszata objektíve egyenlőtlen pozícióban lévő osztályok tagjai között. A 19. század ötvenes éveire úgy tűnt, hogy Hegel és Marx halálosan megsebezte a civil társadalom elméletét, mely többé nem fog magára találni. Marx után evidenciaszerűnek tűnik, hogy a „polgári társadalom” osztálytagolt, e társadalmon belül aszimmetrikus uralmi viszonyok léteznek.

A civil társadalom eszmetörténetének harmadik epizódja Közép- és Kelet-Európában kezdődik, valamikor a hetvenes évek közepén. Azt, hogy ki alkotja újra a fogalmat, már nehéz megállapítani: sokunk nyelve hegyén ott volt a „civil társadalom”: Michnik, Heller, Konrád... Külön kutatást igényelne annak a megállapítása, hogy ki használta először a civil társadalom fogalmát az államszocialista hatalmi szerkezet bírálataira. Ez az epizód analóg az első epizóddal: ez alkalommal is egy rendi tagozódású társadalmi hierarchiával szemben fogalmazódik meg a civil társadalom ideálja. Ezúttal inkább normatív, mintsem leíró a fogalom. E harmadik epizód újdonsága viszont, hogy most a civil társadalom hegeli–marxi kritikáját már jól ismerő filozófusok térnek vissza a civil társadalom eszméjéhez. A civil társadalom új teoretikusai nem vádolhatók naivitással: ismerik Marx érveit a burzsoá és a citoyen különbségéről

s ennek ellenére érvelnek azzal, hogy a „sui generis társadalom” fogalma érvényes, hogy létezik a „szocialitásnak” egy olyan szférája, mely nem redukálható osztályok vagy részérdekek ütközésére. A magyar nyelvben egyébként a „polgár” szó mindig is magában rejtette a „burzsoá” és a „citoyen” ilyen szintézisét: amikor magyarul polgári társadalomról, vagy polgárosodásról beszélünk, akkor egyszerre értjük ezen a tulajdonos polgárság (burzsoá) kialakulását és az állampolgári, emberi jogok (citoyen) iránti érzékenységet.

Molnár Miklós műve a civil társadalom eszmetörténetének ehhez a harmadik epizódjához tartozik, ennek az egyik legkiválóbb, ha ugyan nem a legkiválóbb terméke. Molnár Miklós azt kutatja, hol van a „társadalmiságnak” az a magva, amit a burzsoá–citoyen kettőssége nem képes megragadni, hol van a tulajdonos polgár és állampolgár kettőssége között az a mező, melyben nem partikuláris osztályok, hanem „a társadalom” található.

1956 élménye fontos inspiráció Molnár számára. 1956 olyan sajátos társadalmi mozgalom volt, melyben — Raymond Aron megfogalmazása szerint — egy totalitarizmus-ellenes forradalom zajlott, melyben a „társadalom” lázadt fel „a hatalom” ellen. Lehetséges, hogy 1956 a legújabb értelemben vett civil társadalom eszményének is a bölcsője. 1956-ot Molnár Miklós Aron nyomán úgy értékeli, mint olyan népfelkelést („insurrection”), melyben a legkülönbözőbb társadalmi érdekek, eszmék, rétegek egyesültek a sztálinista hatalom megdöntésére. Molnár 1956-ot a „nemzeti felkelés, proletár öngazgatás, passzéista restauráció” szintéziseként értelmezi. Sokszínű, sokérdekű, de a totalitárius hatalom ellen egységbe ötvöződő civil társadalom az, amelyet 1956-os elemzésében tetten érni vél. Lőcsei Pál is erre utalt egy nemrég a *Magyar Hírlap* hasábjain a TIB-en belüli éles ellentétekkel foglalkozó írásában, melyben különbséget tesz „reformerek” és „népfelkelők” között. Lőcsei is azt hangsúlyozza, hogy mennyire egységessé ötvöződtek 1956 harcaiban, majd a börtönben, közös mártírjaik véréen keresztül a többnyire a kommunista eszmékhez, legalábbis a demokratikus szocializmus ideáljához akkor még hű reformerek, illetve a mindig is antikommunista, szovjetellenes népfelkelők. Figyelemre méltó és a civil társadalom fogalma szempontjából távolról sem következmények nélküli az a tény, hogy 35 év múltán a TIB ezen erővonalak mentén szakad szét két egymással kibékíthetetlen ellentétben álló táborra. 1956-ban a civil társadalom egyszerre volt történelemformáló valóság és sérülékeny, mulékony jelenség. 1989–1990 politikai fejleményeinek perspektívájából nehéz nem arra gondolni, hogy a reformerek és népfelkelők egysége a totalitárius hatalom megszűnésével együtt véget ért, hatalom és civil társadalom konfliktusának helyébe a társadalom belső konfliktusai léptek.

A civil társadalom eszméje Molnár számára fontos analitikus eszköz, hogy beszámoljon az elmúlt egy-két évtized kelet- és közép-európai társadalmi folyamatairól. Molnár ezt a korszakot, mint a civil — vagy Hankiss kifejezésével élve: a második — társadalomnak a hatalom elleni

lázadását jellemzi, s nagy erővel mutatja be, hogy az államszocialista rend széthullása nem magyarázható pusztán egy szűk elit ellenállásával, hanem abban az egész társadalom folyamatos „aknamunkája” is szerepet játszott.

Bár a nyolcvanas évek során a magyar és a lengyel politikai fejlődés döntően különböző, Molnár mindkét esetben bemutatja, hogy a civil társadalom hasznos fogalom a társadalmi és politikai küzdelmek jellemzésére.

Lengyelország esetében a Szolidaritás mozgalom sok szempontból 1956-hoz hasonló értelemben teremt a totális hatalommal szemben egységet alkotó civil társadalmat. Molnár Miklós elemzése a Szolidaritás mozgalomról közel áll Alain Touraine felfogásához, aki a Szolidaritást szintén egy a civil társadalomban gyökerező, sokrétegű „társadalmi mozgalomként” értelmezte.

Nem véletlen, hogy Magyarországon ezzel szemben Hankiss Elemér a „második gazdaság” analógiájára a „második társadalom” fogalmát alkotja meg. Itt a civil társadalom fogalmának egy az 1956-os népfelkeléstől, vagy az 1980-as évek Szolidaritás mozgalmától lényegesen különböző értelmezésére van szükség. Molnár Miklós a nyolcvanas évek magyar fejlődését elemezve Bibó István nyomán a „szabadság kis köreinek” a tágulására hívja fel a figyelmet. Míg Lengyelországban a Szolidaritás „kollektív cselekvése” jelzi a civil társadalom létét, Magyarországon ennek a mérőszáma inkább a magángazdaság lassú térnyerése, az önkéntes társadalmi szervek számának a növekedése, illetve olyan egymással párhuzamos mozgalmak kialakulása, mint amilyen a bős-nagymarosi vízierőmű elleni tiltakozó mozgalom, a TIB, a szamizdat sajtó, a szólás- és lelkiismereti szabadság kivívására irányuló irodalom, a sajtó, a művészet stb. Bár igen különböző formákban, de mind Lengyelországban, mind Magyarországon kialakult a „Mi” és „Ők”, a „társadalom”, vagy „civil társadalom” és „hatalom” megkülönböztetése, s ez jelentős szerepet játszott az államszocialista társadalmi rend szét-hullásában.

Opponensi véleményem fő céljának azt tekintettem, hogy bemutassam: Molnár Miklós bravúros elemzéssel képes volt a civil társadalomnak az analitikai fegyelem alól annyi alkalommal kibúvó fogalmát megfegyvelni s azt haszonnal alkalmazta 1956-nak, a Szolidaritás mozgalomnak, vagy az 1980-as évek magyar politikatörténetének az interpretációjához.

Bár Molnár Miklós bölcs szerénységgel művét lezártnak tekinti az államszocializmus bomlásával, talán opponensi minőségemben tehetek néhány megjegyzést a civil társadalom elméletének a jövőjével kapcsolatban.

Könnyű lenne arra a következtetésre jutni, hogy a civil társadalom normatív kategória, amely rendi szerkezetű hatalmi struktúrák kritikai elemzéséhez hasznos, a polgári és demokratikus intézmények kiépülésével viszont a fogalom beteljesítette küldetését és feleslegessé válik.

Ebben az álláspontban nyilván van igazság. Amint utaltam rá, 1956 civil társadalma aligha bizonyult volna tartósnak: az 1956. november 4-i ellenforradalom nélkül 1957 nyarára már a magyar társadalom éles belső konfliktusoktól lett volna terhes. E konfliktusok jellege aligha különbözött volna lényegesen az 1989–90 során a magyar politikában és társadalomban kirajzolódó konfliktusoktól, — inkább arra számíthatunk volna, hogy 1956-ot követően a konfliktusok még intenzívebb formát öltöttek volna. A Szolidaritás mozgalom is, vagy a cseh Civil Forum is széthullott egymással éles ellentétben lévő, gyökeresen különböző értékeket valló és érdekeket kifejező politikai pártokra, mozgalmakra. Nem vitás, hogy Montesquieu civil társadalom fogalmának hegeli–marxi kritikájában van megfontolandó. A rendi szerkezet lazulásával, az abszolutista vagy totalitáriánus hatalom széthullásával a társadalom konfliktusai inkább a társadalmon belüli konfliktusokként, s nem a társadalom és a „Hatalom” konfliktusaként jelennek meg.

Ennek ellenére a civil társadalom elméletét korai lenne még temetni.

Először is Molnár Miklósnak igaza van: a civil társadalom fogalma Nyugaton is újjászületett. Akadnak társadalomkutatók, akik a civil társadalom elméletét nem pusztán a közép- vagy kelet-európai fejlemények értelmezésére, hanem a nyugati társadalmak elemzésére is alkalmasnak tekintik. Tény, hogy a civil társadalom eszméje — más divatos fogalmakhoz, mint mondjuk a posztmodernizmus elméletéhez hasonlóan — mintha leginkább az egykori újbaloldali posztmarxista értelmiség számára lenne vonzó. Ennek egyszerre vannak politikai és elméleti-módszertani okai. A konzervatív antietatizmus politikai sikerei nyomán defenzívába szorult egykori újbaloldal a civil társadalom elméletében reméli megtalálni egy antietatista baloldali álláspont kiindulópontját. A posztmarxista értelmiség elméleti reményeit is a civil társadalom elméletébe veti. A másfél-két évtizeddel ezelőtt még a nyugati társadalomtudományban hegemon marxista strukturalizmus redukcionista osztályelemzésével szemben is alternatívát kínál a civil társadalom fogalma. Figyelemre méltó ebből a szempontból a nyelvi változás például a német társadalomtudományi irodalomban. A múlt században a civil társadalom fogalmát még *bürgerliche Gesellschaft*ként fordították (így jelenik meg a fogalom a fiatal Marx műveiben, aki később lép az így értelmezett „civil társadalom” fogalomtól a kapitalizmus vagy a kapitalista termelési mód fogalmához), ezzel szemben az elmúlt évtizedben a német irodalomban is használatossá vált a *Zivil-gesellschaft* fogalma. Megfontolandó egyébként, hogy a magyar társadalomtudományi irodalom szintén miért nem a „polgári társadalom” fogalmával operál, s miért vonzódik a „civil társadalom” megjelöléshez: nyilván a német szerzőkhöz hasonlóan, akik a „civil” szónak megkülönböztett jelentőséget tulajdonítanak: el kívánják határolni magukat a „polgárnak” „burzoáként” vagy „tulajdonosként”, tehát osztály-terminológiában történő meghatározásától.

A *Bürger* vagy polgár helyett a „civil” szó használata tehát az osztályelemzéstől való elhatárolódást szolgálja. A nyugat-európai irodalomban ez gyakran együtt jár az úgynevezett „új társadalmi mozgalmak”

kérdéseinek felvetésével. Az új társadalmi mozgalmakat a hagyományos értelemben vett társadalmi mozgalmaktól talán legfőként az különbözteti meg, hogy kutatói szerint az „új társadalmi mozgalmak” nem értelmezhetők sem osztályok, sem pusztán gazdasági érdekek szerint. Ezek tágasabb, s többnyire antietatista, antiautoritárius, antibürokratikus mozgalmak: feminizmus, környezetvédelem, gay-liberation stb., „rainbow” avagy „szivárvány” koalíciói.

Mint a civil társadalom elmélete esetében az elmúlt két évszázadban mindig, ismét igencsak sikamlós terepen járunk: megint nehéz eldönteni, hol végződik a politikai program, s hol kezdődik a társadalomtudományi analízis. Léteznek-e valójában ezek az „új társadalmi mozgalmak”, avagy mindössze az egykori újbaloldal álmodozik új politikai csatákról?

Szinte lehetetlen erre a kérdésre válaszolni. Abban azonban biztos vagyok — s e hitemben Molnár Miklós könyve igencsak megerősített —, hogy létezik a társadalmi létnek egy olyan valósága, amit a „szocialitás”, „a társadalom” vagy a „civil társadalom” fogalma próbál — többnyire elég pontatlanul — megközelíteni. A valóság olyan szletéről van itt szó, mely nem ragadható meg sem az osztályelemzés eszközével, de nem redukálható az állampolgárság jogi vagy az emberi jogok filozófiai kategóriájára sem.

Bár azt valószínűnek tartom, hogy ha a közép- és kelet-európai társadalmak sikeresen haladnak a polgári, tőkés típusú átalakulás útján, akkor a civil társadalom elmélete a korábbinál kevesebb figyelmet élvez majd, de úgy gondolom, hogy a fogalom azért túléli ezt az újabb dekonjunkturát is, mint ahogy az elmúlt két évszázadban már túlélte annyi más dekonjunkturát.

A civil társadalom elméletének jövőjével kapcsolatos „óvatos peszsimizmusom” természetesen mit sem von le Molnár Miklós könyvének értékéből. Függetlenül attól, hogy polgári társadalmakban mennyi haszna van a civil társadalom fogalmának, az bizonyos, hogy a koncepció nemcsak politikai mozgósító erővel, hanem analitikus értékekkel is rendelkezett az államszocialista társadalmak értelmezésében. Molnár Miklós könyve a társadalomtudományi gondolkodás fontos hagyományára épít, egy 18. századi elméletet sikerrel alkalmazott a magyar és lengyel legújabbkori politikatörténet interpretációjához. Így e könyv számottevő hozzájárulás a hazai és nemzetközi politikatudományi irodalomhoz, s ennek alapján fenntartás nélkül javaslom, hogy a Tudományos Minőség Bizottság ítélje a tudományok doktora címet Molnár Miklósnak.

Los Angeles, 1992. május 22.

Válasz az opponensi véleményekre

MOLNÁR MIKLÓS

Köszönöm opponenseim megértő és gazdagító bírálatait.

Írásban benyújtott válaszomat szeretném rövidebben összefoglalni. Mindenekelőtt két előjáró megjegyzés.

Ez a tézis az úgynevezett valóságos történelemnek, a szerző által észlelt reálfolyamatoknak az újraolvasása egy bizonyos szemüvegen, a civil társadalom koncepcióján keresztül. A tisztelt Bizottság figyelmét főleg a szemüvegre irányította, kissé kevésbé a látványra, a történelmi leíró fejezetekre. Így ezekről, beleértve hibáikat, itt is kevesebb szó esik.

A másik pont az, hogy külföldön élő magyar szerző francia olvasókhoz szóló kb. egy évtizedes munkájáról van szó. Vagyis nem tartalmazza a rendszerváltás belülről átélt élményét, sem a velejáró gondolati vágánycserét. A könyv 400 oldal. Az Előszón és a konklúzió néhány során kívül a szerkesztés, mondhatni pontosan három évvel ezelőtt lezárult. A cél nem volt és gyakorlatilag nem is lehetett a rendszerváltás politikai élményeinek elemzése.

A konkrét észrevételek közt Ágh Attila joggal kifogásolja a térség, Közép-Európa olykor pontatlan definícióját. Nagyon fontos észrevétel, amire csak röviden felelhetek. Egyes esetekben hanyag volt a szerző, amire nincs mentség, sem bocsánat. Ami *szándékát* illeti, Szücs Jenő hármas Európa-tagozódásához kívánt igazodni. Úgy látszik, nem teljes sikerrel, nem meggyőződen. Végül: a nagy, a tengeri kígyóyszerűen tekergő Közép-Európa vitába ebben a munkájában nem kívánt belemerülni. Ez is joggal kifogásolható, de más könyv lett volna belőle. (Jelzem azonban, hogy Gyáni Gábor 1988-as kitűnő összefoglalását [*Valóság*, 1988, 4.] útmutatóul felhasználtam.)

A továbbiakban Ágh Attila úgy látja, hogy megkísértett a térség országainak homogén egységként való felfogása. Legyen szabad ezt tagadnom s a számos bizonyíték közt megemlítenem csupán két példát: a civilizációs különbségek és a lengyel és magyar reformmozgalmak

különbségei kimutatására irányuló erőfeszitésemet. Ehhez fűződik a két reformizmus értékelésében mutatkozó határozatlanságom bírálata. Megintcsak jogos a kritika; tárgyilagos és tárgyszerű értéktételetem nem tudtam kialakítani. Csupán szubjektív alapon a magyart éreztem gyümölcsözőbbnek a lengyel Szolidaritás óriási jégtörő akciója ellenére.

Ugyancsak Ágh Attila veti fel, hogy mintegy haboztam a rendszerváltás és az államszocializmus témái között, ez utóbbi téma szakirodalmát ugyanakkor negligálva. Igaz, más munkáimban erre sokkal több figyelmet fordítottam. Itt azonban csupán az államszocializmus lebomlásának egyes sajátosságaival foglalkoztam. Ez volt számomra a *közeg*, amelyben a civil társadalom visszahódító hadjárata végbement, s ami ugyanakkor — a két jelenség kölcsönhatásában, mondhatnám, dialektikájában — a pártállamot halálra sebezte. Hogy ez utóbbi tétel mennyiben igazolható, arról később lesz szó főleg Litván György észrevételei során, majd ismét, más megvilágításban, Szélényi Iván nyomán.

Előbb azonban Litván Györgynek egy másik bírálatára kell reagálnom. Szerinte túl enyhén, elnézően tárgyalom a Kádár-rendszert és névadóját. Ezt már mások is mondták. Mégis szeretnék kitérni álláspontom mellett. A Rajk-ügy, az '56-os forradalom és a megtorlás, a Nagy Imre-per, a kivégzések Kádár Jánosa iránt nem volt és nincs semmi elnéző szimpátiám. 35 éve ugyanaz a véleményem, a legújabb, lesújtó dokumentumok ismerete nélkül is.

A Kádár nevét viselő modell már bonyolultabb kérdés. Alternatívát az én szememben soha sem jelentett. A rendszer maga volt önnön reformjának áthidalhatatlan akadály. Ez azonban nem zárja ki, hogy a *reformkísérletek* közt a magyar sikeresebb volt a többinél. Ennyit nagy általánosságban.

Ez a könyv azonban nem általános elemzésre vállalkozott. Témája a „puha diktatúra” vizsgálata volt a civil társadalom megvilágításában. És ebben egy lépéssel tovább is mennék, egyszerűen azért, mert ha az általam kiemelt sajátosságok nincsenek, össze sem gyűjthettem volna, valós tények alapján, a változási folyamat adalékait. Gondolok itt az egyéni vállalkozásra, az ellátás szükségállapotának megszűnésére, egyfajta új középosztály kialakulására, a vallásgyakorlat térhódítására, a szellemi élet, a film, a történetírás bizonyos fokú emancipációjára. Mindez egy hanyatló rendszerben, mely saját megmentésére törekedve fegyvert adott a polgári ellenállásnak majd ellentámadásnak. Mint Lenin mondta fordított céllal: a kötelet adta.

Ezért nem tudom elfogadni, hogy a modell sajátosságát akár erkölcsi, akár politikai megfontolásból kiradírozzuk a történelemből. Tudom, hogy Litván sem erre gondolt, de azt gondolom, sokunknak érdemes okólni, mindig magamat teszem itt előre, egykori rádiózásainkból.

Több bírálat szóvá tette a főcím, a „Demokrácia hajnala”, és az alcím, a „civil társadalom” diszkrepanciáját. Melyik az igaz? A főcím vagy az alcím, a hosszú távú perspektíva, vagy a demokrácia belerobbanása a lassú vízbe?

Elismerem a bírálát jogosultságát, mivel azzal, hogy belekontárkodtam az éppen csak induló változás témájába, pontot tettem a múltat lezáró pont után. Két pont van a végén, s ez zavaró. De valójában három ponttal fejeztem be, amit a mondatban felfüggesztő pontoknak lehet nevezni.

Megintcsak nehéz védekezni. Ami a tényeket illeti, nem állt hatalmamban sem a kádárizmust vagy a *peresztrojkát* meghosszabbítani, sem a kompromisszumos modellnek forradalommal véget vetni, hogy a munkám kiadásának pillanata szép kereken egybeessék a változás pillanataival. Másodszer, mit tehet a történész, akit — hogy szemérmetlenül mondjam — utolért a történelem? Ilyen szerencse valójában ritkán adódik. És végül, hol van az a pillanat? A csillagász ezredmásodpercre tudja, mikor kel fel a Nap. A történelmi napfelkeltéket félhomályban kell vizsgálnunk. Egy szép francia metaforával: „entre chien et loup” (nem látszik, kutya-e vagy farkas).

Engedjék meg, hogy röviden utaljak egy módszertani kérdésre is. Volt idő, az *Annales* iskola szektás korszaka, amikor — hogy a választott állathasonlatnál maradjak — farkasszemet nézett a strukturális és az eseménytörténelem. De ezt szerintem már Pierre Renouvin feloldotta a közvetlen okok és a mélyen fekvő okok módszertanának a bevezetésével, Fernand Braudel pedig az idő fogalmának többesszámával és egyidejűségével. Nos, ha a civil társadalom fejlődése a folyamatos, hosszú idősorokba tartozik, a kilencvenes évek változásai pedig a rohanó időbe, mindkettő mégis ugyanazt a történelmet világítja meg. Az utóbbi, a változás közvetlen okait, az előbbi a mélyen hatókat.

Szelényi Iván ezzel kapcsolatban „a társadalom aknamunkája” kifejezést is használja, megerősítve abban, hogy nem rossz irányban tapogatóztam. Köszönöm a bátorítást, annál is inkább, mert mindeddig sem a szakirodalom, sem a köztudat nem erősítette meg ezt a kutatási irányt és a benne lévő hipotézist. Bátorít azonban az is, hogy ahogy múlik az idő, úgy halványul az a *Deus ex machina* felfogás, miszerint... mindent Gorbacsovnak köszönhetünk. Távol áll tőlem, hogy lebecsüljem benne akár a személyt, akár a személyiség történelmi szerepét. Hiszen mindenestre megmarad belőle a „Cleopatra orra” tényező.

Fennmarad azonban a kérdés: nem hajtotta-e túl a szerző a maga tételét? Ezt két irányból is célba vették a kritikák.

Az egyik a civil társadalom helye, súlya, szerepe a többi hatóerő között, mint nevezetesen a gazdasági válság és a pártállam eszmei és erkölcsi zullése, a nemzeti zászlóbontás és a demokratikus ellenzék, az egyház, a külpolitika, az információ, a technológia... (Sorolhatnám tovább is: mint a környezetlerobbanás vagy az egészségügy.) Opponenteim és kritikussaim, mint Pierre Maurer, ebben a vonatkozásban nem marasztalnak el, csupán feljegyzik az általam privilegizált tényező bizonyos fokú egyoldalúságát.

Határozottabb kritika ért egyrészt a nemzet és a civil társadalom, másrészt a civil társadalom és a politika összefüggéseit illetően.

Egyik fő hibám az volna, hogy a civil társadalom eljövételét „ígértem”, s ehelyett „a nemzetet kaptuk”. Kende Péter, akit Litván György idéz, ehhez hozzáteszi mint érdemet, hogy munkám nem választja szét a polgárit és a nemzetit. Litván azonban tovább feszegetve a kérdést, mintegy a nemzetre osztja ki a politikai társadalom funkcióját (vagy megtestesülését), míg a civilt apolitikusnak, vagy legalábbis politikailag erőtlennek minősíti. Kende pedig (bár elismeri, amit fentebb idéztem) hiányolja a nemzet és a civil társadalom összetartozásának *elméleti* megalapozását.

Ez utóbbit valóban elmulasztottam. Szándékoltan, mert félrevitt volna. De spontánul is, mivel konkrét, empirikus, hogy úgy mondjam, gyalogjáró történészként a két „dologgal” (nemzet és civil társadalom) vizsgálataimban mindig egyszerre és együtt találkoztam. Példák hosszú sorát említhetném, a Duna-mozgalomtól kezdve a határon túli magyarságon keresztül a Nagy Imre-temetés kivívásáig. Magyarán: a pártállammal szemben a citoyeni megnyilvánulások és értékek egyszerűen nem voltak a nemzetiektől elválaszthatók még ha tartalmilag egyik vagy másik elem egyszer vagy másszor dominált is. Litván ellenvetésében mintha lenne egy kis tendencia a jelen dolgok múltra való visszavetítésére.

Az egykori egységre visszatérve, irodalmi és történelmi párhuzamok is eszembe ötlöttek. Mint például Illyés *Osorai példájának* toborzó jelenete a ház, a faluhatár és a hazahatár mondhatnánk találkozásáról. Vagy akár a Valmy-i csata, ahol Kellermann „Vive la Nation” kiáltására indult a sereg, s a Weimarból odajött Goethe azt jegyezte róla fel, hogy ezen a helyen és ezen a napon új korszak kezdődött a világtörténelemben. Másnap Párizsban kikiáltották a köztársaságot. Ember legyen a talpán, aki tudós módon definiálja, mi volt itt a Nemzet, mi a Forradalom és mi a civil társadalom? És mennyi a világpolgáriság?

Egyébként '56-ot is felemlíthetném a nemzeti és a társadalmi cselekvés egybeesésére. De ezt már másutt megtettem.

Ezzel együtt, megértem az aggályt. Ha a magyar út megint elválik a civil társadalmi demokrácia útjától, alighanem sok mindent újra kell kezdeni. Más helyzetben, más alapokon; sok mindent újra gondolva, többek közt a magam téziséét.

Itt ütközöm bele Litván György másik észrevételébe, ezúttal a civil társadalom politikai, illetve szerinte apolitikus jellegéről. Ha a civil társadalom csupán a magánterületre terjed ki — míg a politika hordozója a nemzet —, akkor a nagy történelmi átalakulásban csak korlátozott szerepet játszott és játszhat. Annyival is inkább, mondja Litván, mert struktúrálatlansága erre ítéli. És opponensem okkal és joggal elégtelennek tartja a szerző pusztá deklarációját, miszerint ő szélesebb és politikusabb felfogásban óhajtotta alkalmazni ezt a 300 éves koncepciót. Hiába idézném tehát újra meg újra Locke-t vagy Benjaming Constant-t, belátom, hogy ezzel nem dönthetem meg az oppozíciót.

Két dolgot el is kell fogadnom belőle.

1. Ha a civil társadalom fogalmát nézetem szerint nem is, de a mi térségünkben elfoglalt helyét, mint mondtam, valószínűleg túlbecsültem. Különösen az angol, amerikai, holland és más aufklerista-liberális-demokratikus fejlődés vonulatához mérten. Talán helyes lett volna a mi térségünk „vonulatát” a Maurras-i (és korábbi) köztársaság-ellenes közösségideállal is egybevetni, s nemcsak mint tettem, az angolszász vagy a svájci mintákkal összehasonlítani.

2. A leírt modell tőlünk Keletre nem, vagy csak nagy megszorításokkal alkalmazható. Mivel Eötvöst és más gondolkodókat elhanyagoltam, legyen szabad legalább egy Schlett Istvántól elcsent Eötvös-mondással annyit megjegyezni, hogy „das ist ein anderes Kaffée”.

De ezzel még nem feleltem a lényegre illetően. A magam részéről merem állítani, Litvánnal szemben, hogy a civil társadalom politikai cselekvésbe átnyúló felfogását nemcsak 100 meg 200 évvel ezelőtti jeles szerzőktől vettem át, hanem társadalomtörténeti tényekből is. Említhetném a kettős monarchia jogállamát, sőt a Horthy-korszaknak a harmincas évek derekáig megfigyelhető fejlődését a mindennapi civilizáció, valamint a jogállamiság terén. Nem is szólva mind a korunkbeli lengyel, mind a magyar társadalmi mozgalmak felfelé feszítő, lefelé tudatosító és bátorító, cselekvésre ösztönző példáiról. A „szabadság kis körei” végül ellenhatalommá szélesülnek, ezt 200 éve Constant, 45 éve pedig Bibó sem képzelték másképpen.

Azt azonban sehohol sem állítottam, még kevésbé „ígértem”, hogy a civil társadalom oly mértékig materializálható politikai erő, hogy átvehesse a hatalmat, hogy politikai párttá váljék, amely programot készít, szervezkedik, jelölteket állít, harcol, győz vagy elbukik. Csak és egyedül a lengyel Szolidaritás hasonlít ehhez a figurához (de elég elolvasni Alain Besançon egyébként igazságtalan kirohanását a lengyel mozgalom ellen, hogy átlássuk annak behatároltságát).

Nem először bíráljak hol azért, mert nem eléggé ismerem el a civil társadalmat mint szervezett és harcra politikai erőt, hol, ellenkezőleg, mert túlértékelem. Szelényi véleményezése azonban megerősített abban, mint említettem, hogy talán mégse rossz helyen keresgéltem a civil társadalom jellegét, elméleti státusát és konkrét társadalmi hatékonyságát. Gondolkodási hibát azoknál vélek, akik mintegy el akarják dönteni, hogy a civil társadalom kard vagy pajzs, s nem inkább, mint én hiszem, szellemi fegyverzet. A merev „vagy-vagy” felfogással jár a civil és a politikai osztály ugyancsak merev különválasztása, odáig, hogy lezárják a kettő közötti közlekedés csatornáit is. (Ha ezt visszük tovább *ad absurdum*, beleeshetünk a marxista-leninista felfogás csapdájába, miszerint a polgári demokrácia csak formálisan intézményesíti a szabadságot. Hogy van „fent” és „lent” — átjárás nélkül. Vagy azt mímelve és hazudva, hogy a fent a lent, és a lent a fent...)

Nagyon hálás vagyok Szelényi Ivánnak, hogy továbbvitte azt a pislakoló gondolatomat, hogy valójában egy közbülső tér körüljárásáról van szó. S hogy ez nem kisebb, sem kevesebb, mint akár a politika tere, akár

a védett magánéleté, hanem éppen az a *több*, ami „nem ragadható meg sem az osztályelemzés eszközével, de nem redukálható az állampolgárság jogi, vagy az emberi jogok filozófiai kategóriájára sem”. Ugyancsak ő figyelmeztet ennek a gondolatnak a rendiséggel szembeforduló szerződéses mivoltára, a szuverenitás fogalmának átváltozására, de egyben arra is, hogy ez a fogalom a modern polgári világ új feltételei közt új megközelítést is igényel. Nevezetesen a társadalom és a hatalom közti konfliktus átcsúszását a társadalmon belüli konfliktusokra. Ennyiben megszívlelendő a civil társadalom hegeli–marxi kritikája is.

Ezért el kell fogadnom Szelényi véleményét, hogy munkám egy antietatista „kutatási tradíció utolsó fejezetébe” tartozik. De vele együtt én is azt hiszem, hogy nálunk is kialakulhat az a közbeeső tér, az a mező, az a *no man's land*, amit senki sem sajátíthat ki magának, s ahol a közjó érdekében tevékenykedik a polgár és a politikus.

1992. október 19.

